

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ:
ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΕΣ (ΜΕΡΙΚΩΣ) ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

Στα τέλη της δεκαετίας του '60, και σε παγκόσμια κλίμακα, βρίσκονται σε εξέλιξη βαθιές, δραματικές αλλαγές – ίσως και επαναστατικές, υποστήριζαν κάποιοι. Τα αντιπολεμικά κινήματα και οι κινήσεις υπέρ των ατομικών ελευθεριών στην Αμερική, η εξέγερση του Μάη του '68 στη Γαλλία, οι φοιτητικές διαμαρτυρίες στη Γερμανία, στη Βρετανία ή στο Μεξικό, οι συμμαχίες εργατών-σπουδαστών του «Θερμού Φθινοπώρου» στην Ιταλία, οι κινητοποιήσεις υπέρ της δημοκρατίας σε διάφορα σημεία, από τη φρανκική Μαδρίτη μέχρι την κομμουνιστική Πράγα, η ανάπτυξη του κριτικού καθολικισμού από τη Λατινική Αμερική μέχρι τη Ρώμη, τα πρώτα σημάδια των κινημάτων για την ισότητα των δύο φύλων και την προστασία του περιβάλλοντος, που έμελλε να επιδράσουν καταλυτικά στις πολιτικές που εφαρμόστηκαν κατά τη δεκαετία του '70: όλα αυτά τα φαινόμενα –και πολύ περισσότερα– έδειχναν ότι επωάζονταν βαθιές αλλαγές.

Κατ' αντιστοιχία και η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων αναπτύχθηκε με πρωτόγνωρους ρυθμούς για να εξελιχθεί σε μείζον ερευνητικό πεδίο. Αν στα τέλη της δεκαετίας του '40, οι επιστήμονες στηλίτευαν «το άκρως περιγραφικό επίπεδο των ερευνών και τη σχετική έλλειψη θεωρητικής επεξεργασίας» (Strauss, 1947: 352), και κατά τη δεκαετία του '60 παραπονούνταν ότι «στο πλαίσιο της μελέτης των κοινωνικών αλλαγών, τα κοινωνικά κινήματα δεν τύγγχαναν της απαραίτητης προσοχής» (Killian, 1964: 426), περί τα μέσα της δεκαετίας

του '70, η έρευνα των συλλογικών δράσεων θεωρούνταν ήδη «ένα από τα πιο ρωμαλέα πεδία της κοινωνιολογίας» (Marx και Wood, 1975). Στα τέλη της δεκαετίας του '80 οι σχολιαστές μιλούσαν για «μια έκρηξη, κατά την τελευταία δεκαετία, των θεωρητικών και εμπειρικών μελετών που αφορούσαν τα κοινωνικά κινήματα και τη συλλογική δράση (Morris και Herring, 1987: 138, βλ. επίσης Rucht, 1991a).

Σήμερα, η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων έχει εδραιωθεί, με ειδικευμένα περιοδικά, συλλογές βιβλίων και επαγγελματικές ενώσεις. Μπορεί η έξαρση και η αισιοδοξία της θορυβώδους δεκαετίας του '60 να έχουν από πολλού υποχωρήσει, όμως τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα των τελευταίων σαράντα ετών κατά κανέναν τρόπο δεν έκαναν την ανάλυση των καταβολών του κοινωνικού ακτιβισμού λιγότερο αναγκαία ή επείγουσα. Εξάλλου, κοινωνικά κινήματα, δράσεις διαμαρτυρίας, και, γενικότερα, πολιτικές οργανώσεις ανεξάρτητες από πολιτικά κόμματα και συνδικάτα εξελίχθηκαν σε πάγια συνιστώσα των δυτικών δημοκρατιών. Δεν είναι πλέον δυνατό να περιγράψει κανείς τις πολιτικές διαμαρτυρίας, την αυθόρμητη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές και τις συμβολικές προκλήσεις που συνεπάγονται ως «μη συμβατικές». Αντίθετα, παραπομπές σε μια «κινηματική κοινωνία» μοιάζουν να γίνονται συνεχώς πιο ρεαλιστικές (Neidhardt και Rucht, 2002· Melucci, 1996· Meyer και Tarrow, 1998b).

Είναι βέβαιο ότι υπήρξαν σημαντικές αυξομειώσεις τόσο ως προς την ένταση της συλλογικής δράσης κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, όσο και ως προς το βαθμό ριζοσπαστικοποίησής της, τις ιδιαίτερες μορφές που πήρε και τη δυνατότητά της να επηρεάζει τις πολιτικές εξελίξεις. Ωστόσο, διάφορες προβλέψεις ότι το κύμα διαμαρτυρίας του τέλους της δεκαετίας του '60 θα αποδυναμωνόταν σύντομα και ότι θα επιστρέφαμε με ταχείς ρυθμούς στη «συνήθη διαχείριση», όπως αυτή ασκείται από την πολιτική συμφερόντων, που οργανώνεται γύρω από τις παραδοσιακές πολιτικές διαιρέσεις, αποδείχθηκαν εν πολλοίς ανακριβείς. Με διάφορους τρόπους, και με πλατύ φάσμα στόχων και αξιών, διάφορες μορφές διαμαρτυρίας εξακολούθησαν να αναδύονται τα τελευταία χρόνια (Kriesi κ.ά., 1995· Beissinger, 2002· Titarenko, McCarthy, McPhail και Augustyn, 2001· Smith και Johnston, 2002· Fillieule και Bennami-Chraïbi, 2003· Giugni, 2004). Και όχι μόνο αυτό: στις αρχές του 21ου αιώνα, πιθανότατα για πρώτη φορά με-

τά το 1968, το κύμα κινητοποίησης για μια παγκοσμιοποίηση από τα κάτω (συχνά αποκαλούμενο κίνημα παγκόσμιας δικαιοσύνης), φαίνεται να διαθέτει τη δυνατότητα μιας συνολικής και γενικευμένης αμφισβήτησης, που συνδυάζει τυπικές θεματικές ταξικών κινήματων με θεματικές συνυφασμένες με νέα κοινωνικά κινήματα, όπως η οικολογία και η ισότητα των φύλων (Arrighi, Hopkins και Wallerstein, 1989· Fox και Brown, 1998· Brecher, Costello και Smith, 2000· Walton και Seddon, 1994· Planta, 2001b· Wieviorka, 2003· della Porta, Andretta, Mosca και Reiter, 2005· Wood, 2004· Tarrow, 2005).

Όμως μια ενδεχόμενη αντιστοίχιση χαρακτηρισμών όπως «κίνημα παγκόσμιας δικαιοσύνης» με ενιαίους, ομοιογενείς δρώντες θα ήταν παραπλανητική. Οι πρωτοβουλίες εναντίον της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης είναι εξαιρετικά ετερογενείς και δεν συνδέονται απαραίτητα μεταξύ τους. Αφορούν πλατύ φάσμα ζητημάτων, από την εργασιακή εκμετάλλευση ανηλίκων εκ μέρους των πολυεθνικών εταιρειών μέχρι την παράνομη υλοτομία και την εξαφάνιση των δασών· από την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις αναπτυσσόμενες χώρες μέχρι τις στρατιωτικές επεμβάσεις στον Τρίτο Κόσμο από τις δυτικές δυνάμεις. Και το κάνουν με χιλιάδες τρόπους και με μεγάλη ποικιλία θέσεων, από τις ατομικές διαμαρτυρικές διακηρύξεις και πράξεις πολιτικής ανυπακοής μέχρι τις μαζικές συλλογικές κινητοποιήσεις. Η παρατήρησή τους εικονογραφεί με επάρκεια τι θα πει να κάνει κανείς «ανάλυση των κοινωνικών κινήματων». Κατά την ερευνητική τους πρακτική, οι περισσότεροι μελετητές των κοινωνικών κινήματων εστιάζουν σε άτομα, οργανώσεις ή συμβάντα, προσπαθώντας, στην καλύτερη περίπτωση, να συλλάβουν τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

Καταρχάς, η αντίθεση στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση μπορεί να προσεγγιστεί ως το σύνολο των ατόμων που εκφράζουν απόψεις υπέρ ή κατά των συντελούμενων κοινωνικών αλλαγών. Η παγκοσμιοποίηση εξέθρεψε σίγουρα φόβους και ελπίδες μαζί, συναισθήματα όμως που εκφράζονται ανομοιόμορφα ανάλογα με τις χώρες και τις κοινωνικοοικονομικές περιοχές. Οι έρευνες της κοινής γνώμης αποκαλύπτουν συνεχώς γενικευμένες ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στη ζωή των ανθρώπων, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικό πεδίο. Αν και οι ανησυχίες αυτές είναι

περισσότερο διαδεδομένες στη δυτική Ευρώπη παρά στις ΗΠΑ, ή και ακόμα εντονότερες σε άλλα μέρη του κόσμου, η παγκοσμιοποίηση βρίσκεται αναμφίβολα σήμερα στον πυρήνα των ενδιαφερόντων της κοινής γνώμης (Inglehart, 1999· Grand και Kull, 2002· Noland, 2004). Εκείνοι που την αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό και συχνά με εχθρότητα αντιπροσωπεύουν ένα διακριτό και θορυβώδες τμήμα της κοινής γνώμης. Οι απόψεις τους συγκροτούνται και ενισχύονται σε διάλογο με μεγάλο αριθμό δημόσιων προσώπων και διαμορφωτών της κοινής γνώμης, που αναλύουν το κόστος και τα ελλείμματα της παγκοσμιοποίησης, τόσο στον άξονα Δύση/Βορράς όσο και στον άξονα Ανατολή/Νότος, όπως ο ινδός συγγραφέας Arundhati Roy, ο φιλιππινέζος κοινωνιολόγος Walden Bello, ο αυστραλός δημοσιογράφος John Pilger, καθώς και ο νομπελίστας αμερικανός οικονομολόγος Josef Stiglitz. Μπορεί χωρίς επιφύλαξη να θεωρηθεί ότι βιβλία όπως το *No Logo* της Naomi Klein (1999) είχαν την ίδια επίδραση στην εξάπλωση περιβαλλοντικών ανησυχιών με αυτή που η *Ήσυχη άνοιξη* (*Silent Spring*) της Rachel Carson ή η έκθεση του Κλαμπ της Ρώμης με τίτλο *Τα όρια της ανάπτυξης* (Meadows, Randers και Behrens, 1972) είχαν τις δεκαετίες του '60 και του '70.

Συχνά, ατομικές απόψεις και ανησυχίες εκφράζονται με διάφορες μορφές πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής. Ηθικές και φιλοσοφικές κοσμοαντιλήψεις και βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις συμβαδίζουν στις περιπτώσεις αυτές με ειδικές ατομικές απόπειρες να αποκρουστούν απειλητικές εξελίξεις, να αναταχθούν διάφορες αδικίες, να προωθηθούν εναλλακτικές επιλογές διαχείρισης του κοινωνικού βίου και της οικονομικής δραστηριότητας. Ένας πιθανός τρόπος λοιπόν να ιδωθεί το κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη είναι να εστιάσει κανείς σε εκείνα τα άτομα που εκφράζουν ενεργά την αντίθεσή τους στον νεοφιλελεύθερο έλεγχο των παγκόσμιων αλλαγών. Υπογράφοντας διακηρύξεις που ζητούν να διαγραφεί το χρέος των αναπτυσσόμενων χωρών, ενισχύοντας οικονομικά οργανώσεις όπως η ATTAC ή η Greenpeace, κινητοποιούμενοι προκειμένου να εμποδίσουν την κατασκευή φραγμάτων στην Ινδία ή την αποψίλωση του δάσους του Αμαζονίου στη Βραζιλία, διαμαρτυρόμενοι για τη συμπεριφορά της αστυνομίας στη Γένοβα τον Ιούλιο του 2001, προσπαθώντας να σταματήσουν τον απόπλου πλοίων που μεταφέρουν τοξικά απόβλητα

στις αναπτυσσόμενες χώρες ή να εμποδίσουν την αναχώρηση τρένων που μετέφεραν στρατιωτικό υλικό κατά την προετοιμασία του πολέμου στο Ιράκ το 2003, οι πολίτες ατομικά μπορούν να συμβάλουν στις εκστρατείες εναντίον της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, είναι σε θέση να το κάνουν επίσης με δράσεις που επηρεάζουν το ατομικό στιλ διαβίωσης και τις ιδιωτικές συμπεριφορές –πιθανότατα περισσότερο– από τη δημόσια σφαίρα. Τα τελευταία χρόνια σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο εμφανίστηκαν με καλπάζοντα ρυθμό οργανώσεις για δίκαιες συναλλαγές και εμπορικές πρακτικές. Καταναλώνοντας ορισμένα προϊόντα ή επιλέγοντας μόνο τράπεζες που έχουν δεσμευτεί να τηρούν κάποιες ηθικές προδιαγραφές, τα άτομα μπορούν να επηρεάσουν την ισορροπία των δυνάμεων της οικονομίας σε ευρεία κλίμακα (Micheletti, Follesdal και Stolle, 2003· Forno και Ceccarini, υπό έκδοση).

Ωστόσο, η αντιπαγκοσμιοποίηση δεν είναι δυνατό να περιοριστεί σε ομάδες ατόμων με παρεμφερείς απόψεις και συμπεριφορές. Είναι εξίσου ενδιαφέρον, αντί να εστιάζεται η έρευνα σε εξατομικευμένα χαρακτηριστικά, να επικεντρώνεται περισσότερο στα διακριτικά γνωρίσματα των γεγονότων που αφορούν συγκρουσιακές διαδράσεις μεταξύ των διαχειριστών της εξουσίας και των αντιπάλων τους, όπως και στα γεγονότα όπου άτομα και οργανώσεις που υπηρετούν κάποιους συγκεκριμένους στόχους συναντώνται προκειμένου να συζητήσουν στρατηγικές, να επεξεργαστούν θέσεις και να αναθεωρήσουν το πρόγραμμα δράσης τους. Οι ακτιβιστές της παγκόσμιας δικαιοσύνης υπήρξαν εξαιρετικά αποτελεσματικοί στο να οργανώνουν εκδηλώσεις ή να διαλύουν εκδηλώσεις των αντιπάλων τους, με έντονη συναισθηματική επίδραση στην κοινή γνώμη και στους ίδιους τους συμμετέχοντες. Ήδη πριν από το Σιάτλ, περιοδικές σύνοδοι διεθνών οργανισμών συνδεδεμένων με την ημερήσια διάταξη της παγκοσμιοποίησης, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), η Παγκόσμια Τράπεζα (ΠΤ) και το G8, προσέφεραν την ευκαιρία σειράς μαζικών διαδηλώσεων υψηλής αναγνωρισιμότητας που έτειναν τόσο να παρενοχλήσουν τις συνόδους αυτές όσο και να επισύρουν την προσοχή της κοινής γνώμης σε εναλλακτικές ημερήσιες διατάξεις (Podobnik, 2004). Γεγονότα που οργανώθηκαν από τους ακτιβιστές του κινήματος παγκόσμιας δικαιοσύνης

νης, και ιδιαίτερα από το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ στο Πόρτο Αλέγκρε και στη Βομβάη, από το ευρωπαϊκό του παράρτημα στη Φλωρεντία (2001), στο Παρίσι (2003) και στο Λονδίνο (2004), οι αντίστοιχες εκδηλώσεις στο νότιο ημισφαίριο, όπως αυτή του Αφρικανικού Κοινωνικού Φόρουμ που συνήλθε για πρώτη φορά στο Μπαμάκο του Μαλί τον Ιανουάριο του 2002, επιβεβαίωσαν τη ζωτικότητα και το δυναμισμό του «κινήματος των κινήματων» (Pianta, 2001a). Στις 15 Φεβρουαρίου του 2003, εκατοντάδες αντιπολεμικά συλλαλητήρια σε ολόκληρη την υφήλιο συνέθεσαν αυτό που υπήρξε πιθανότατα η μεγαλύτερη συντονισμένη εκδήλωση διαμαρτυρίας στην ιστορία της ανθρωπότητας, με τους αντιπάλους της επίθεσης στο Ιράκ να βγαίνουν κατά εκατομμύρια στους δρόμους ταυτόχρονα και στις πέντε ηπείρους (Walgrave και Rucht, υπό έκδοση). Σε πιο χαμηλό από το διεθνές επίπεδο, οι αντίπαλοι της παγκοσμιοποίησης οργάνωσαν χιλιάδες εκδηλώσεις, από συγκρουσιακές διαδηλώσεις μέχρι την παρουσίαση εκθέσεων και δελτίων Τύπου, από θρησκευτικού χαρακτήρα ολονυκτίες μέχρι την κατάληψη στρατιωτικών κτιρίων. Λαμβάνοντας χώρα παντού, από το εθνικό στο χαμηλότερο τοπικό πεδίο, οι εκδηλώσεις αυτές επίσης υποστηρίζουν τις διάχυτες αντιλήψεις σχετικά με την ύπαρξη ενός διακριτού κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης.

Άλλες φορές, με τον όρο «κίνημα παγκόσμιας δικαιοσύνης» εννοούμε πρωτίστως και κυρίως τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται με αυτούς τους στόχους. Η αντίθεση στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση κατευθύνθηκε από ευρείες συνέργειες οργανώσεων, συχνά σε διεθνική βάση (Bystydzienski και Schacht, 2001· Bandy και Smith, 2004). Ορισμένες, ίσως οι περισσότερες απ' αυτές, έχουν μακρά παράδοση πολιτικού και κοινωνικού ακτιβισμού και καλύπτουν μεγάλο τμήμα του πολιτικού φάσματος. Στο Σιάτλ, στη Γένοβα και αλλού, κατεστημένα πολιτικά κόμματα, αποκλειστικά σχεδόν αριστερής απόκλισης, συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις, όπως και συνδικαλιστικές οργανώσεις εργατών, αγροτών και άλλων εργαζομένων. Ενεπλάκησαν επίσης εθνοτικές οργανώσεις που εκπροσωπούσαν τόσο τους αυτόχθονες όσο και τους μετανάστες, ενώσεις καταναλωτών που αντιτίθεντο σε πολυεθνικές επιχειρήσεις, θρησκευτικές οργανώσεις και εκκλησιαστικές ομάδες, περιβαλλοντικά κινήματα, φεμινιστικά σωματεία, ριζοσπαστικά αυτόνομα κέντρα νεότητας όπως τα «centri sociali» της

Ιταλίας και άλλες παρεμφερείς οργανώσεις. Η κριτική όμως στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση παρήγαγε επίσης ειδικές οργανώσεις, όπως η ΑΤΤΑC, η οποία υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, την επιβολή του λεγόμενου φόρου Tobin προκειμένου να μειωθούν τα χρηματοπιστωτικά κέρδη στην παγκόσμια χρηματιστηριακή αγορά, η People's Global Action, μια συμμαχία εκατοντάδων ομάδων από το βόρειο και το νότιο ημισφαίριο, ή η Rete Lilliput, ένα δίκτυο ομάδων, σωματείων και μεμονωμένων ατόμων που δρουν στην Ιταλία σχετικά με περιβαλλοντικά θέματα και ζητήματα ηθικής των συναλλαγών και κοινωνικής δικαιοσύνης. Ο ρόλος των οργανώσεων αυτών δεν είναι ευθέως πολιτικός, αξίζει όμως ιδιαίτερης μνείας. Η εξάπλωση των δίκαιων εμπορικών πρακτικών διευκολύνεται από την ύπαρξη εκτεταμένου δικτύου συνεταιρισμών και μικρών λιανοπωλητών στη Δύση, οι οποίοι προσπαθούν να επιτύχουν μια κάποια ισορροπία μεταξύ της ηθικοκεντρικής δημόσιας δράσης και των επιταγών της αγοράς. Η αναπαραγωγή εναλλακτικών πολιτιστικών δικτύων που συνδέουν ριζοσπαστικούς ακτιβιστές σε ολόκληρο τον κόσμο διευκολύνεται πιθανόν από τη λειτουργία εναλλακτικών καφενείων, βιβλιοπωλείων, κοινωνικών και πολιτισμικών κέντρων, τα οποία προσφέρουν τόπους συνάντησης –μερικές φορές δε και φιλοξενίας– σε άτομα που εντάσσονται σε ριζοσπαστικά περιβάλλοντα. Από τελείως διαφορετική σκοπιά, το δίκτυο ισλαμικών σχολείων, τζαμιών και άλλων θεσμών που υποστηρίζουν φονταμενταλιστικές εκδοχές του μωαμεθανισμού, μπορεί επίσης να ιδωθεί ως οργανωτική δομή για τη διάδοση αυτής της ιδιαίτερης μορφής αντίθεσης στη δυτική παγκοσμιοποίηση (Fillieule και Bennani-Chraïbi, 2003· Lubeck και Reifer, 2004· Langman, 2004). Όποια και να είναι η ιδιομορφία τους, οι οργανώσεις αυτές εξασφαλίζουν συνέχεια στη συλλογική δράση, ακόμα και όταν οι προϋποθέσεις για την αυθόρμητη και αδιαμεσολάβητη δράση παύουν να υφίστανται. Προσφέρουν ακόμα πόρους και ευκαιρίες για την κλιμάκωση της δράσης όταν οι συνθήκες είναι περισσότερο πρόσφορες, και αποτελούν πηγή για τη δημιουργία και την αναπαραγωγή αφοσίωσης και συλλογικών ταυτοτήτων. Αν και αναγνωρίζουμε τη σημασία των οργανώσεων που δρουν στα πλαίσια κινήματων, δεν πρέπει να διαπράξουμε το λάθος να ταυτίσουμε τα δύο πράγματα. Μέχρι τώρα, το κίνημα παγκόσμιας δικαιοσύνης υπήρξε λιγότερο εκτεθειμένο στον κίνδυνο αυτό από άλ-

λα κινήματα, όπως, για παράδειγμα, το περιβαλλοντικό, όπου μεγάλες διεθνείς οργανώσεις όπως η Greenpeace, το WWF ή οι Φίλοι της Γης κατέληξαν –έστω και άθελά τους– να το καπελώσουν.

1.1 Τέσσερα κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με την ανάλυση των κοινωνικών κινημάτων

Όπως δείχνει και το παράδειγμα του κινήματος παγκόσμιας δικαιοσύνης, η μελέτη των κοινωνικών κινημάτων απαιτεί να εστιάσουμε σε ορισμένες τουλάχιστον από τις παραμέτρους που μόλις αναφέρθηκαν, όπως επίσης –εξαιρετικά σημαντικό– στο πώς οι ιδέες, τα άτομα, τα συμβάντα και οι οργανώσεις συνδέονται μεταξύ τους σε ευρύτερες διαδικασίες συλλογικής δράσης με κάποια διάρκεια στο χρόνο. Δεδομένης της σύνθετης και πολυδιάστατης φύσης τους, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι τα κοινωνικά κινήματα μπορούν να προσεγγιστούν μέσα από μια πλειάδα θεωρητικών ερωτημάτων. Στην παρούσα μελέτη θα εστιάσουμε σε τέσσερις τέτοιες ομάδες ζητημάτων, που γενικά συνδέονται μεταξύ τους. Θα προσπαθήσουμε να τα συσχετίσουμε με ευρύτερες θεωρητικές και πρακτικές αναζητήσεις που ενέπνευσαν τις αναλύσεις για την πολιτική δράση σε επίπεδο βάσης και την πολιτιστική αντίσταση από τη δεκαετία του '60 και ύστερα.

Η πρώτη σειρά ερωτημάτων αναφέρεται στη σχέση μεταξύ δομικών αλλαγών και μετασχηματισμών στις μορφές κοινωνικής σύγκρουσης. Μπορούμε να δούμε τα κοινωνικά κινήματα ως εκφράσεις της σύγκρουσης αυτής; Υπήρξαν αλλαγές στις βασικές συγκρούσεις στις οποίες ενέχονται τα κοινωνικά κινήματα; Και ποιες είναι οι αλλαγές αυτές;

Μια άλλη σειρά ερωτημάτων αφορά το ρόλο των πολιτισμικών αναπαραστάσεων στις κοινωνικές συγκρούσεις. Πώς προσδιορίζονται τα κοινωνικά προβλήματα ως δυναμικά αντικείμενα συλλογικής δράσης; Πώς φτάνουν ορισμένοι κοινωνικοί δρώντες να αναπτύξουν αίσθηση κοινότητας και να προσδιοριστούν ως ενιαίο «συλλογικό εμείς»; Και πώς είναι δυνατόν συγκεκριμένες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας να γίνονται αντιληπτές ως μέρος μίας και της αυτής σύγκρουσης; Από πού προέρχονται η κουλτούρα και οι αξίες του κοινωνικού κινήματος;

Η τρίτη σειρά ερωτημάτων αφορά τη διαδικασία μέσω της οποίας αξίες, συμφέροντα και ιδέες μετασχηματίζονται σε συλλογική δράση. Πώς καθίσταται δυνατό να κινητοποιηθούν άτομα και να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και το κόστος της διαμαρτυρικής δραστηριότητας; Ποιος ο ρόλος των ταυτοτήτων και των συμβόλων, των συναισθημάτων, των οργανώσεων και των δικτύων στην επεξήγηση της έναρξης και της παρατεταμένης διάρκειας της συλλογικής δράσης; Ποια μορφή παίρνουν οι οργανώσεις στην προσπάθειά τους να μεγιστοποιήσουν τη δύναμη των συλλογικών αμφισβητήσεων και των αποτελεσμάτων τους;

Τέλος, ερωτάται συχνά πώς επηρεάζει τις πιθανότητες επιτυχίας των κοινωνικών κινημάτων και τις μορφές που παίρνουν το κοινωνικό, το πολιτικό ή/και το πολιτιστικό περιβάλλον. Τι είναι αυτό που εξηγεί την αυξομειούμενη ένταση στο χρόνο της συλλογικής βίας και άλλων μορφών δημόσιων προκλήσεων εναντίον των ισχυρών; Τα χαρακτηριστικά των πολιτικών συστημάτων και η στάση τους απέναντι στα αιτήματα των πολιτών επηρεάζουν την επιρροή των διαμαρτυρόμενων μαζών στην πολιτική αρένα, και πώς; Πώς και γιατί μεταβάλλονται στο χρόνο οι στρατηγικές και οι τακτικές της διαμαρτυρίας;

Αν και τα ερωτήματα αυτά δεν εξαντλούν τον πλούτο του τρέχοντος διαλόγου για τις συλλογικές δράσεις και τα κοινωνικά κινήματα, διαδραμάτισαν αναμφίβολα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του πλαισίου της σχετικής συζήτησης κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Πράγματι, η δεκαετία του '60 υπήρξε σημαντική γιατί εμφανίστηκε τότε όχι μόνο μια αύξηση νέων μορφών πολιτικής συμμετοχής, αλλά και γιατί υπήρξαν εξελίξεις στα βασικά συγκρουσιακά διακυβεύματα. Παραδοσιακά, τα κοινωνικά κινήματα επικεντρώνονταν κυρίως σε εργασιακά και εθνικά ζητήματα. Μετά το 1960 «νέα κοινωνικά κινήματα» ξεπήδησαν με επίκεντρο θέματα όπως η απελευθέρωση της γυναίκας, η προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ. Οι αλλαγές αυτές στην ποσότητα και στην ποιότητα της διαμαρτυρίας συνεισέφεραν σημαντικές καινοτομίες στην προσέγγιση των σχετικών ερωτημάτων από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Τα βασικά θεωρητικά μοντέλα που ίσχυαν μέχρι τότε για την ερμηνεία των κοινωνικών συγκρούσεων –το μαρξιστικό και το δομολειτουργιστικό πρότυπο– θεωρήθηκαν και τα δύο, εν πολλοίς, ανεπαρκή.

Στην Ευρώπη, οι μελετητές που αντιμετώπισαν το νέο αυτό κύμα διαμαρτυρίας βασιζόνταν συχνά στο μαρξισμό. Ωστόσο, οι απόπειρές τους να εξηγήσουν τις εξελίξεις στις μορφές των συγκρούσεων κατά τη δεκαετία του '60 είχαν βρεθεί αντιμέτωπες με πολλά προβλήματα. Οι κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο είχαν θέσει υπό αμφισβήτηση τον κεντρικό ρόλο της σύγκρουσης κεφαλαίου και εργασίας. Η διεύρυνση πρόσβασης στην ανώτερη εκπαίδευση και η μαζική έλευση των γυναικών στην αγορά εργασίας δημιούργησαν νέες δομικές πιθανότητες συγκρούσεων αυξάνοντας τη συνάφεια άλλων κριτηρίων κοινωνικής διαστρωμάτωσης—όπως οι σχέσεις των δύο φύλων. Πράγματι, ακόμα και οι πλέον επιφανειακοί παρατηρητές της δεκαετίας του '60 δεν μπορούσαν να μη δεχθούν ότι πολλοί από τους δρώντες που εμπλέκονταν στις συγκρούσεις αυτές (νεολαία, γυναίκες, νέες επαγγελματικές ομάδες) εν μέρει μόνο σχετίζονταν με τις ταξικές συγκρούσεις που αποτελούσαν τη βασική συνιστώσα των πολιτικών διαφορών στις βιομηχανικές κοινωνίες (Rokkan, 1970· Tilly, 2004a). Οι μαρξιστικές ερμηνείες δεν υποσκάπτονταν μόνο από τις αμφιβολίες σχετικά με τη συνέχεια ύπαρξης της εργατικής τάξης στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες: αμφισβητήθηκε επίσης και η λογική του ερμηνευτικού μοντέλου. Κριτικοί μελετητές απέρριψαν το ντετερμινιστικό στοιχείο της μαρξιστικής παράδοσης—την πεποίθηση, δηλαδή, ότι η εξέλιξη των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων καθοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και από τη δυναμική των ταξικών σχέσεων. Προσχώρησαν επίσης στην τάση, που ήταν ιδιαίτερα ισχυρή μεταξύ των ορθόδοξων μαρξιστών, άρνησης της πολλαπλότητας των στόχων και των συγκρούσεων μέσα στα ίδια τα κινήματα, με αποτέλεσμα να προτιμούν την κατασκευή εξωπραγματικών εικόνων κινήματων με ομοιογενή σύνθεση και υψηλό επίπεδο στρατηγικής ικανότητας (βλ., μεταξύ άλλων, Touraine, 1977, 1981).

Στον αντίποδα, αμερικανοί μελετητές αντιμετώπιζαν συχνά τη συλλογική δράση ως προβληματική συμπεριφορά. Έχοντας αναγάγει τα συλλογικά φαινόμενα σε άθροισμα ατομικών συμπεριφορών, οι ψυχολογικές θεωρίες όριζαν τα κοινωνικά κινήματα ως έκφραση συναισθημάτων αποστέρησης των ατόμων στις σχέσεις τους με άλλα κοινωνικά υποκείμενα και επιθετικών διαθέσεων που προέκυπταν από

ευρύ φάσμα απραγματοποιήτων προσδοκιών. Φαινόμενα όπως η άνοδος του ναζισμού, ο αμερικανικός εμφύλιος ή το κίνημα για τα πολιτειακά δικαιώματα μαύρων Αμερικανών, λ.χ., θεωρήθηκαν επιθετικές αντιδράσεις που πυροδοτούνταν είτε από απότομο και μη αναμενόμενο τέλος περιόδων οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας με αυξημένες προσδοκίες σε παγκόσμιο επίπεδο, είτε από την ασυμβατότητα στάτους και πραγματικότητας (Davies, 1969· Gurr, 1970). Από κάπως διαφορετική αλλά παρεμφερή σκοπιά, η ανάδυση του πολιτικού εξτρεμισμού συσχετίστηκε επίσης με την ανάπτυξη των μαζικών κοινωνιών, όπου οι δεσμοί κοινωνικής ενσωμάτωσης που βασιζόνταν στην οικογένεια και στην κοινότητα είχαν κατακερματιστεί (Kornhauser, 1959· Gusfield, 1963). Η απομόνωση και η απομάκρυνση δημιουργούσαν άτομα με μειωμένες διανοητικές, επαγγελματικές ή/και πολιτικές δυνατότητες, που αποδεικνύονταν εξαιρετικά ευάλωτα στις διακηρύξεις αντιδημοκρατικών κινήσεων, τόσο δεξιάς όσο και αριστεράς απόκλισης.¹

Το μοντέλο προστιθέμενης αξίας των συλλογικών συμπεριφορών του Smelser συνίσταται σε έξι στάδια: δομική μεταγωγιμότητα, δηλαδή κρυσταλλώσεις της κοινωνικής δομής που μπορούν να διευκολύνουν ή να δυσχεράνουν την ανάδυση ειδικών μορφών συλλογικής συμπεριφοράς· δομική υπερένταση, δηλαδή το γεγονός ότι τουλάχιστον ορισμένα χαρακτηριστικά του κοινωνικού συστήματος βιώνονται από την κοινότητα ως πηγή εντάσεων και προβλημάτων· ανάπτυξη και διάδοση γενικευμένων πεπιοθήσεων, δηλαδή εμφάνιση ερμηνειών που συμερίζονται οι κοινωνικοί δρώντες σχετικά με την κατάσταση και τα προβλήματά τους· επιταχυντικοί παράγοντες, δηλαδή σοβαρά γεγονότα που παρακινούν τους δρώντες να αναλάβουν δράση· κινητοποίηση, δηλαδή οι δικτυακές και οργανωτικές δραστηριότητες που μετατρέπουν τη δυναμική σε πραγματική δράση· λειτουργία κοινωνικού ελέγχου, δηλαδή ο ρόλος των θεσμών κοινωνικού ελέγχου και άλλων δρώντων στη διαμόρφωση της εξέλιξης των συλλογικών συμπεριφορών και των μορφών που θα πάρουν (Smelser, 1962· βλ. επίσης Crossley, 2002, κεφ. 2).

Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ατυχές ότι το έργο του Smelser κατέληξε να συσχετίζεται στενά με την κρίση της λειτουργιστικής θεωρίας. Παρά τα προβλήματά του, αποτελεί μείζονα απόπειρα να συν-

δυναστούν σε συνεκτικό μοντέλο διαφορετικές διαδικασίες οι οποίες αργότερα θα αναλύονταν μεμονωμένα και διεξοδικά, και να τοποθετηθεί σταθερά η ανάλυση των κοινωνικών κινημάτων στο πλαίσιο της γενικής κοινωνιολογίας (Crossley, 2002: 53-5). Ωστόσο, δεδομένου του κυρίαρχου πολιτιστικού κλίματος που ακολούθησε τη δημοσίευσή του, η συνεισφορά του Smelser κατέληξε να υπαχθεί στην ευρύτερη σειρά των προσεγγίσεων που θεωρούσαν τα κοινωνικά κινήματα ως απλές αντιδράσεις στις κοινωνικές κρίσεις και ως αποτέλεσμα ελλιπούς κοινωνικής ενσωμάτωσης, καθιστώντας τον στόχο των αντίστοιχων κριτικών. Ας δούμε τώρα πώς ανέκυψε η κριτική της μαρξιστικής και λειτουργιστικής προσέγγισης σε σχέση με τα τέσσερα ερωτήματα που προαναφέρθηκαν.

1.1.1 Η κοινωνική αλλαγή δημιουργεί τις συνθήκες ανάδυσης νέων κινημάτων;

Δεδομένης της σημασίας του μαρξισμού για τις πνευματικές αναζητήσεις στον ευρωπαϊκό χώρο, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνικές επιστήμες πρωτοστάτησαν στην ερμηνεία των κινήματων της δεκαετίας του '60 και του '70 ασκώντας σαφή κριτική στα μαρξιστικά πρότυπα ερμηνείας των κοινωνικών συγκρούσεων. Η κριτική απευθυνόταν τόσο στα στρουκτουραλιστικά ρεύματα της μαρξιστικής σκέψης, που ανήγαγαν άμεσα την ταξική σύγκρουση στον τρόπο παραγωγής, όσο και σε εκείνα που ενδιαφέρονταν για το σχηματισμό της ταξικής συνείδησης (ή της τάξης για τον εαυτό της). Βέβαια, οι θεωρητικοί των νέων κινήματων δεν ήταν οι μόνοι που είχαν συνείδηση των προβλημάτων αυτών. Οι ίδιες δυσκολίες είχαν απασχολήσει και εκείνους που μελετούσαν το εργατικό κίνημα με στόχο την επεξήγηση της συγκρότησης ενός συλλογικού δρώντος, αμφισβητώντας τη διαδεδομένη ιδέα μιας σχεδόν αυτόματης μετατροπής των δομικών αντιφάσεων σε συνειδητή συμπεριφορά (Thompson, 1963).

Συχνά εκκινώντας από μαρξιστική βάση, ορισμένοι μελετητές συνδεδεμένοι με τη λεγόμενη προσέγγιση των «νέων κοινωνικών κινήματων»,² συνεισέφεραν αποφασιστικά στην πρόοδο της συζήτησης για τα ζητήματα αυτά αναλύοντας τις καινοτομίες στις μορφές και το περιεχόμενο των σύγχρονων κινήματων. Οι μελετητές των νέων κινήμα-

των συμφωνούσαν πως η σημασία της σύγκρουσης μεταξύ των τάξεων της βιομηχανικής εποχής έτεινε να φθίνει και πως, συνεπώς, η αποτύπωση των κινημάτων ως βασικά ομοιογενών υποκειμένων δεν ευσταθούσε. Υπήρξαν, ωστόσο, διαφοροποιήσεις εμφάσεων σχετικά με τη δυνατότητα να προσδιοριστεί επακριβώς η νέα κεντρική σύγκρουση που θα χαρακτήριζε το πρότυπο της αναδυόμενης κοινωνίας, κατά περίπτωση οριζόμενη ως «μεταβιομηχανική», «μεταφορντική», «τεχνοκρατική» ή «προγραμματισμένη». Ένας από τους εξέχοντες υποστηρικτές της προσέγγισης αυτής, ο Alain Touraine, εξέφρασε με σαφήνεια τη σχετική άποψη: «Τα κοινωνικά κινήματα δεν αποτελούν περιθωριακή απόρριψη της δημόσιας τάξης, αποτελούν τις κεντρικές δυνάμεις που παλεύουν αναμεταξύ τους προκειμένου να ελέγξουν την παραγωγή της κοινωνίας από τον εαυτό της και την ταξική δράση για τη διαμόρφωση της ιστορικότητας [δηλαδή, το συνολικό σύστημα σημασιών που επιβάλλει κυρίαρχους κανόνες σε μια δεδομένη κοινωνία]» (Touraine, 1981: 29). Στη βιομηχανική κοινωνία, η άρχουσα τάξη και οι λαϊκές τάξεις αντιπαρά τίθενται, όπως γινόταν και στις αγροτικές και τις συναλλακτικές κοινωνίες, και η διαδικασία αυτή, σύμφωνα με τον Touraine, θα συνεχιστεί και στις προγραμματισμένες κοινωνίες, όπου νέες κοινωνικές τάξεις θα αντικαταστήσουν τους καπιταλιστές και τους εργαζομένους, ως οι κεντρικοί δρώντες της σύγκρουσης.³

Ο διαχωρισμός μεταξύ κινημάτων της βιομηχανικής κοινωνίας και νέων κινημάτων αναδείχθηκε επίσης κατά τη δεκαετία του '80 από τον γερμανό κοινωνιολόγο Claus Offe (1985). Κατ' αυτόν, τα κινήματα αναπτύσσουν μια θεμελιώδη, μεταπολιτική κριτική της κοινωνικής δομής και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, αμφισβητώντας θεσμικές παραδοχές σχετικά με τους συμβατικούς τρόπους «άσκησης πολιτικής», στο όνομα μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Μεταξύ των σημαντικών καινοτομιών των νέων κινημάτων, σε αντίθεση με το εργατικό κίνημα, συγκαταλέγονται μια κριτική ιδεολογία απέναντι στον εκσυγχρονισμό και την πρόοδο· αποκεντρωμένες και συμμετοχικές οργανωτικές δομές· υποστήριξη της διαπροσωπικής αλληλεγγύης εναντίον των μεγάλων γραφειοκρατιών· και διεκδίκηση χώρων αυτονομίας περισσότερο παρά υλικών πλεονεκτημάτων.